

KILDER TIL KENDSKAB OM ARBEJDERFOR- HOLDENE, SÆRLIG LØNFORHOLDENE, I 1870ERNE OG 1880ERNE

Af Even Marstrand

Som et Supplement til *Knud Dalgaards* Prisaafhandling, som er trykt her i Tidsskriftets 3die Hefte i Aar, vilde jeg gerne ud fra selvstændige Studier fremsætte nogle Bemærkninger angaaende de Kilder, hvoraf vi kan øse Kendskab om Arbejderforholdene og navnlig Lønforholdene i de to første Decennier af den moderne danske Arbejderbevægelses Historie. Jeg skal her holde mig udelukkende til Byarbejderne.

Medens allerede i Halvfemserne og endnu mere i senere Tider Vanskeligheden ved Behandlingen af Lønforholdene er en *embarras de richesse*, idet det gælder om blandt de talrige Angivelser i officielle og uofficielle Skrifter at vælge de til Formaålet bedst egnede, er for de tidligere Decennier Vanskeligheden en helt anden. Her gælder det blandt det forholdsvis sparsomme Materiale at finde saa mange Holdepunkter som muligt, prøve deres Sikkerhed og ved at forbinde dem paa langs og paa tværs skabe et Grundlag for Bedømmelsen af Tilstanden i et givet Øjeblik eller Udviklingen fra Tidspunkt til Tidspunkt. Da man nemt kan tage fejl i det enkelte Tilfælde, gælder det om til Kontrol at finde saa mange Angivelser som muligt, forudsat at de ikke af ydre eller indre Grunde viser sig værdiløse.

Der skal først gøres nogle Bemærkninger om Kilderne for Tiaaret 1871—80, der som det længst tilbageiggende i særlig Grad trænger til at faa Lys over sig. Nogle af Kilderne har Dalgaard fuldt ud draget Nytte af. Det gælder *Theodor Sørensens* to Undersøgelser henholdsvis af Købstadarbejderes og Landarbejderes Kaar, og Indenrigsministeriets Undersøgelse af 1872. *Theodor Sørensens* uanselige Hefter er vel nok, naar alt kommer til alt, den Tids bedste og paalideligste Bidrag til Belysning af Arbejderforholdene, ja i sin Art endnu uovertrufne.

Hvorvidt man kan anvende dem til at give Udtryk for samtlige Provinsarbejderes eller samtlige Landarbejderes Kaar, er et andet Spørgsmaal, men jeg finder i og for sig ingen Grund til Kritik af Dalgaards Benyttelse af dem. Derimod kunde der maaske være Grund til at dvæle lidt ved Benyttelsen af Indenrigsministeriets Undersøgelse.

Thi det kan ikke nægtes, at selv om man daarlig kan gaa uden om denne første officielle Arbejderstatistik, saa er den en noget mere plumret Kilde, end Dalgaard giver Indtryk af. Han omtaler, at det er umuligt at skille faglærte Arbejdere og Arbejds mænd ud fra hinanden. Men derimod omtales ikke, at den væsentlige Kilde til Usikkerheden ved Tallene af 1872, bortset fra den Vrangvillie, som Undersøgelsen mødte, er, at selve Spørgsmaalet om Lønnen er stillet ganske uklart. Der blev kun ganske vagt spurgt om den daglige Gennemsnitsfortjeneste. Medens der ved Københavns Kommunes Løntællinger i 1882 og senere ganske vist ogsaa foruden om Maksimums- og Minimumsløn blev spurgt om Gennemsnitsløn, men dette sidste Begreb var nærmere defineret som den almindelige Løn, som største Delen erholder, var det i 1872 ganske overladt til de paagældende Besvarere af Skemaerne, om de virkelig vilde beregne et Gennemsnit eller angive det ganske skønsmæssigt eller angive den almindelige Løn, eller hvad de nu kunde finde paa. I Odense mente Arbejderforeningen endog, at man havde angivet Maksimumslønnen. Og skønt dette vel næppe har været Tilfældet i Almindelighed, maatte man være stærkt udsat for, naar man kom til Mennesker, der var uøvede i statistiske Opgivelser af denne Art, med et ganske vagt Spørgsmaal, at den almindelige Tilbøjelighed fra Arbejdsgiverside til at fremstille Forholdene for lyst fik yderligere Næring.

Navnlig er det Opgivelsen for faglærte i København, som Dalgaard i Overensstemmelse med Indenrigsministeriets Undersøgelse har sat til 814 Kr., der har vakt min Mistanke. For det første forekommer det mig næsten utænkeligt, at den aarlige Arbejdstid for Arbejderne (der naturligvis er noget andet end Virksomhedernes samlede Aabningstid) skulde være 11,6 Maaneder, hvad der svarer til en Arbejdsløshedsprocent af kun 3,3. Dalgaard mener ogsaa, at der er tillagt Arbejdsløsheden en for ringe Betydning, men anfører forud, at det var sandsynligt, at Arbejdsløsheden dengang var ringere end nu. Hvis man med dengang mener Tiden op til Strømkæntringen i Konjunkturerne i Midten af Halvfjerdserne, er det vel for saa vidt rigtigt, som først fra da af den moderne Konjunkturarbejdsløshed

traadte frem. Men naar den lavest konstaterede Arbejdsløshed var 5 pCt. i Højkonjunkturaaret 1916, saa er det ikke vel tænkeligt, at man dengang, hvor man dog ogsaa kendte Sæsonarbejdsløshed i Byggefagene, skulde være kommet lavere ned. Men regner man med den i Virkeligheden meget gunstige Arbejdsløshed af 5 pCt. eller 285 Arbejdsdage, bliver Aarslønnen paa Grundlag af Indenrigsministeriets Dagløn kun 795 Kr.

Forinden vi ud fra andre Kilder søger at korrigere dette Resultat, skal det angaaende Indenrigsministeriets Undersøgelse endnu bemærkes, at den Mangel paa Kræsenhed, som herskede ved Bearbejdelsen af det indsamlede Materiale, og som man næppe i vore Dage vilde træffe i officiel Statistik, særlig træder frem i den Del af Undersøgelsen, der paa Grundlag af det udsendte Skema C gjorde Rede for Arbejdernes Kaar mere i Almindelighed. Man vil her baade fra By og Land finde en Del Husholdningsregnskaber, som bærer Ægthedens Præg. Men ved Siden af er der en Del, hvis Summer for de forskellige Hovedudgiftsposter er i den Grad afrundede, at de bliver ganske værdiløse. Paa S. XVII af Oplysningerne meddeles saaledes i en Tabel først 7 Regnskaber, der ser nogenlunde præsentable ud, men dernæst en Række andre, hvis Afrundethed paa Forhaand udelukker dem fra at komme i Betragtning.

De skeptiske Bemærkninger over for Indenrigsministeriets Undersøgelse af 1872, som her er kommet frem, tilsigter ikke at forringe Værdien af Dalgaard's Arbejde, som ellers paa næsten alle Punkter har fast Grund under Fødderne og er gennemført med saa megen Stringens. Men jeg har blot villet fremhæve, at man for Udgangspunktets, Halvfjerdsernes, Vedkommende i saa vid Udstrækning som muligt maa søge at drage andre Kilders Vidnesbyrd frem, selv om dette angaar et stærkt begrænset Omraade, maaske endnu mere begrænset end Theodor Sørensens Undersøgelser.

Det kan maaske først være paa sin Plads at gøre opmærksom paa en udenlandsk Kilde, som sætter os tilbage til Halvfjerdsernes Begyndelse. Det er et større Værk, udgivet af Chefen for De forenede Staters statistiske Bureau i 1876. (*Edward Young: Labor in Europe and America*. Washington 1876. I det store Værk, som i alt fylder 864 Sider, faar Danmark en Omtale paa 7 Sider. Det findes i det kongelige Bibliotek). Heri gengives nogle Hovedresultater af Indenrigsministeriets Undersøgelse. Men den selvstændige Interesse knytter sig til nogle Konsulatsberetninger, som baade bringer Lønninger og Husholdningsregnskaber. Beløbene er overalt

gengivet i Dollars og Cents. Men for Københavns Vedkommende er Omregningsfaktoren angivet, og i hvert Tilfælde er det let at føre Beløbene tilbage til dansk Mønt.

En Konsulatsberetning fra København af 20. September 1872, afgivet førend Indenrigsministeriet udsendte sine Skemaer, angiver Daglønnen for en Række Fag saaledes: Maskinarbejdere 3 Kr. 33 Øre, Smede 2 Kr. 33 Øre, Tømrere og Snedkere 2 Kr. 33 Øre, Murere 3 Kr. til 3 Kr. 33 Øre, Malere 2 Kr., 33 Øre, Skomagere 2 Kr., Skræddere 1 Kr. 67 Øre til 2 Kr., Landarbejdere og andre Daglejere 1 Kr. 33 Øre til 2 Kr. 67 Øre. Det drejer sig aabenbart her om Lønsatser, helt igennem angivet i hele Mark, saaledes som ogsaa de Lønsatser var, som vi andendstedsfra kender for Murere, Tømrere o. s. v. Hvor der ikke har været Tale om Akkordløn, har dog den virkelige Løn utvivlsomt stemmet temmelig nøje overens med Lønsatserne.

Men hvorledes forholder nu disse Lønninger sig til de af Indenrigsministeriet fundne? Vi skal nærmest sammenligne med Indenrigsministeriets Tabel 29 S. 58—59, hvor den gennemsnitlige Arbejdsløn for en stor Del københavnske Fag gives. For Murerne, de højstlønnede efter Indenrigsministeriets Tabel, er der god Overensstemmelse, idet Indenrigsministeriets Tal 3 Kr. 17 Øre ligger lige midt imellem Youngs to Yderpunkter 3 Kr. og 3 Kr. 33 Øre. At Maskinarbejderne, som kun Young har, kan tjene 3 Kr. 33 Øre, peger yderligere paa, at 10 Mk. er en Dagløn, som de faglærte Arbejdere i Almindelighed ikke kommer ud over. Men bortset fra Murerne vil man overalt se, at Youngs Angivelser ligger under Indenrigsministeriets. Indsætter man for Tømrere og Snedkere, som Young har under et, Middeltallet af, hvad Indenrigsministeriet har for disse to Fag, faar man som aritmetisk Gennemsnit for Smede, Tømrere og Snedkere, Malere, Skomagere og Skræddere efter Indenrigsministeriet 2 Kr. 63 Øre, efter Young 2 Kr. 17 Øre, altsaa nærved 50 Øre mindre. Og saa maa man jo stadig huske paa, at Indenrigsministeriets Angivelser er halet ned derved, at der blandt de faglærte er blandet et Antal ikke-faglærte, hvor mange ved vi ikke. Det indrømmes gerne, at Youngs Tal ikke behøver være fuldt paalidelige. Men Argumenterne for Indenrigsministeriets Materiales Paalidelighed er ogsaa ret svage.

Efter Indenrigsministeriets Opgørelse blev Gennemsnittet for de voksne mandlige Arbejdere i København i det hele sat til 2 Kr. 79 Øre. Gennemsnittet for de 6 (eller rettere 7) Fag, de 5 nævnte og Murerne, var 2 Kr. 85 Øre, naar der tillægges Fagene Vægt efter Antallet af talte. Hvis dette er rigtigt, er

man uden at gøre sig skyldig i nogen stor Fejltagelse berettiget til at betragte disse Fag som repræsenterende samtlige Fag. Tager vi Gennemsnittet af de samme 6 Fag hos Young, idet vi tillægger Fagene samme Vægt som i Indenrigsministeriets Opgørelse, faar vi en gennemsnitlig Dagløn af 2 Kr. 47 Øre, der altsaa antagelig uden alt for stor Fejl skulde kunne repræsentere samtlige Fag. Regner vi med den mindste konstaterede Arbejdsløshed, 5 pCt., giver 285 Arbejdsdage en Aarsfortjeneste af 704 Kr. Selv om man vil argumentere med, at der her rimeligvis ikke er taget Hensyn til Akkordfortjeneste, naar vi ad denne Vej til snarere at opstille 700 Kr. end 800 Kr. som de faglærtes Aarsfortjeneste paa dette Tidspunkt. En lille Fremgang kan jo naturligvis have fundet Sted i de Maaneder, der ligger mellem Youngs og Indenrigsministeriets Tal.

Af selvstændige Lønangivelser indeholder iøvrigt Youngs Bog ogsaa Lønsatser fra Helsingør i en Konsulatsberetning af 30. Oktober 1873, men Lønsatserne angives at stamme fra 1872. Omregningsfaktoren er her mindre klar, og forskellige Forhold, saaledes at Fagenes Rækkefølge med Hensyn til Lønnens Højde er helt anderledes end den sædvanlige (Skomagere og Skrædere kommer før Hustømrere og Murere) gør, at disse Angivelser næppe kan betragtes som synderlig værdifulde. Derimod skal jeg, skønt det ikke hører ind under Spørgsmaalet om Lønnen, gøre opmærksom paa, at der blandt Youngs Materiale ogsaa findes et Par københavnske Husholdningsregnskaber fra 1872, som i Betragtning af, at saadanne fra den Tid er sjældne, hvis de skal have et nogenlunde paalideligt Præg, er værd at drage med ind i eventuelle Undersøgelser paa dette Omraade, Det drejer sig i det ene Tilfælde om en Mekanikers, i det andet Tilfælde om en Skomagers ugentlige Udgifter, hvortil er føjet Angivelse af Udgiften til Klæder for hele Aaret. Jeg skal dog i nærværende Sammenhæng ikke gaa videre ind paa disse.

Men vi vender tilbage til Lønnen for faglærte i København i 1872. At vi næppe skal saa højt op som 800 Kr., kan ogsaa skønnes ad anden Vej end gennem Youngs Angivelser. Ifølge disse hørte Maskinarbejderne sammen med Murerne til de højest lønnede. Og alle senere Erfaringer bekræfter, at de hører til Arbejdernes Elite. Men om disse Maskinarbejdere i Forbindelse med Formerne, der snarest staar endnu et Trin højere, erfarer vi, at deres højeste Timeløn hos Burmeister & Wain i 1872 var 30 Øre. (Burmeister & Wain 1846—1906 S. 92). Med en Arbejdstid af 10 Timer (maaske Arbejdstiden var lidt længere, i mange Fag var den endnu 11 Timer) vilde

Daglønningen blive 3 Kr. Da efter senere Tidens Erfaringer Arbejdsløsheden for Maskinarbejdere ikke ligger langt fra den almindelige Arbejdsløshedsprocent, vil vi som et meget gunstigt Tilfælde regne med 285 Arbejdsdage. I saa Fald skulde en Maskinarbejder eller Former kunne komme op paa ca. 850 Kr. Men dette betegner ogsaa det gunstigste Tilfælde. For Faget som Helhed og med normal Arbejdsløshed kan man næppe gøre Regning paa saa meget. Maaske man kunde tænke sig, at Maskinarbejderne tjente omkring de 800 Kr., som Dalgaard sætter for de faglærte Arbejdere som Helhed. Men hvis dette var Tilfældet, maa det almindelige Gennemsnit sænkes betydeligt (Skomagere, Skræddere og andre lavtlønnede haler det jo ned). Ogsaa ad denne Vej vilde vi komme til, at en almindelig Løn for faglærte i København af 700 à 750 Kr. aarlig har en Del Sandsynlighed for sig.

En yderligere Vejledning vil man kunne faa ved at gaa til de Fag, hvor der for Halvfjerdsernes Vedkommende findes samtidige Vidnesbyrd om Lønnens Størrelse, hvad enten man skal søge dem i den Tids Fagblade eller i senere Tidens Festskrifter, som har øst af Arbejdsgiveres eller Arbejderforeningers Arkiver. Utvivlsomt vilde der frem af disse Arkiver yderligere kunne hentes adskilligt mere eller mindre værdifuldt Stof. Her skal kun benyttes nogle alment tilgængelige Kilder, men hvis Art og Værdi maaske ikke saa mange er opmærksomme paa.

Som det var at vente, er det især Typograferne, der har efterladt sig sort paa hvidt. Blandt Arbejderfagblade fra Halvfjerdserne, der er faa og gennemgaaende smaa, indtager „*Typograf-Tidende*“, der begyndte at udkomme i 1874, en enestaaende Stilling med Hensyn til Omfang og Udstyr. Foruden de lejlighedsvis Bemærkninger om Lønforhold, som kan uddrages af dette Blads Spalter, vil man finde adskillige Oplysninger om Arbejds- og Lønforhold dengang dels i det af Arbejderne udgivne Festskrift „*Danske Typografers Organisations Historie*“ (1894) dels i „*Bogtrykkerbladet*“ 1913, hvor Bogtrykkerforeningen giver en Del historiske Meddelelser under Titelen „*De københavnske Bogtrykkes Organisation.*“

Typograferne maa betragtes som endnu længere fremme i Arbejdernes Tog end Maskinarbejderne, naar Talen bliver om Løn og andre Arbejdsvilkaar. Blandt de københavnske Fag efter Indenrigsministeriets Undersøgelse kommer Bogtrykkere som Nr. 2 med en gennemsnitlig Arbejdsløn af 3 Kr. 10 Øre. Men hvis man kunde skille Typograferne ud for sig selv (her er de sammenblandede med Trykkere, Arbejds mænd o. s. v.),

vilde man sikkert komme højere op. Af de nævnte to historiske Oversigter kan man uddrage nogle ganske vist ret vage Oplysninger om Lønforholdene i Slutningen af Tredserne og i Begyndelsen af Halvfjerdsene. Ved Overgangen til Halvfjerdsene synes Akkordlønnen at have været op til 24—25 Øre pr. 1000 n, medens fast Løn har været op til 16 Kr. ugentlig. Men allerede i Slutningen af 1871 blev Lønnen forbedret, idet Prisen pr. 1000 n blev sat op fra 23 og 25 Øre til 27 og 29 Øre. Det vil sige en Forbedring af omtrent $\frac{1}{6}$. I Resten af Tiaaret synes derimod Fremskridtene ikke at have været af Betydning. Man gik fra 1. Jan. 1875 over til en noget anden Basis for Akkordberegningen. Men „Typograf-Tidende“ klager over, at nu, da Arbejdstiden i København var nedsat til 10 Timer, var Lønnen i Virkeligheden ikke højere end i Slutningen af 60erne. Til en anden Tid, i 1878, indrømmer dog Bladet, at raske Sættere kan tjene 20 Kr. om Ugen. Og 1883, da Akkordsatserne endnu var de samme som fra 1875, angives fra Arbejdsgiverside Gennemsnitsfortjenesten for 245 arbejdende Sættere i København til 22 Kr. $19\frac{1}{2}$ Øre.

Naar alt dette lægges sammen, synes man at kunne skimte, at Dagsfortjenesten i dette Elitefag i København efter Lønforhøjelsen af 1871 har ligget mellem 3 og $3\frac{1}{2}$ Kr. For saa vidt kunde de 3 Kr. 10 Øre, som Indenrigsministeriets Undersøgelse anfører for 1872, synes et meget passende Beløb. Typografernes Arbejdsløshed er almindeligt under den gennemsnitlige. Regner vi med 290 Arbejdsdage og den omtalte Løn af 3 Kr. 10 Øre, faar vi en Aarsløn af 900 Kr. Men dette er under gunstige Omstændigheder og i et Fag, der er langt forud for de andre. I 1898, da der første Gang foreligger en virkelig paalidelig Beregning af Aarslønnen i København, sættes denne for faglærte i Bogtrykkerier i København til 1276 Kr., medens den almindelige Aarsløn for faglærte sættes til 1180 Kr., altsaa $92\frac{1}{2}$ pCt. deraf. At Forholdet nu just skulde have været det samme i 1872, er ikke sandsynligt. Typograferne var de første organiserede Arbejdere, og de synes at have opnaaet Lønforhøjelse tidligere end de fleste andre Arbejdere. Vilde man lægge det indbyrdes Forhold i 1898 til Grund, vilde man med en Sætterløn af 900 Kr. naa til en almindelig Aarsløn for faglærte af 830 Kr., altsaa nær ved de 814 Kr., som Dalgaard kommer til. Men Afstanden har sandsynligvis været større.

Endnu skal et Par Fagblade med Lønangivelser omtales, skønt deres Oplysninger næppe kan bidrage til Løsning af Spørgsmaalet om faglærtes Løn i 1872. Det ene angaar et ret

lille Fag, Handskemagerne. I dette Fag udkom fra 1876 til 1879 med faa og smaa Numre „*Maanedstidende for det nordiske Handskemagerforbund*“ I Forhold til „*Typograf-Tidende*“ var det højest uanseligt, men dets Oplysningers Kvalitet var langt over Gennemsnittet, idet det redigeredes af P. Knudsen, der senere i „*Sygeforsikring og Alderdømsforsørgelse*“ af 1888 skulde vise sig som en habil Socialstatistiker. I Handskemagerfaget synes der i det store og hele lige fra 1850 til 1877 ikke at have været større Forandringer i Akkordlønnen pr. Dusin Handsker. Men Indførelsen af Tilskæremaskinen havde dog forøget Fortjenstmuligheden. Af Bladet fremgaar det ikke klart, hvor stor Lønnen antages at have været i Begyndelsen af 70erne. Men for Slutningen af Halvfjerdserne, da Bladet udkom, angiver Redaktøren, at der behøves en temmelig hurtig og dygtig Arbejder, for at han Aaret rundt skal kunne fortjene 15 à 16 Kr. ugentlig. Og det tilføjes, at hvis denne Løn skal beholdes helt igennem, saa maa Arbejdet være stadigt, men det er det langt fra. (I Oplysningerne af 1872 angives den aarlige Arbejdstid i Handskemagerfaget til 12 Maaneder, men det er saadanne Angivelser, som klart viser, hvor lidt denne Tælling er til at stole paa). Paa den anden Side meddeler Fagbladet, at Fabrikkerne i Slutningen af Halvfjerdserne hævdede, at en dygtig og flittig Handskemager kunde tjene 20 Kr. og derover ugentlig Aaret rundt. Hvis Sandheden ligger midt imellem Redaktørens og Fabrikanternes Angivelser, vilde Dagsfortjenesten omkring 1876 kunne sættes til 3 Kr. Efter Indenrigsministeriets Oplysninger for 1872 sættes Handskemagerne i København til 2 Kr. 81 Øre i daglig Gennemsnitsfortjeneste. I dette Tilfælde synes der at være ret god Overensstemmelse. I øvrigt kan det bemærkes, at det omtalte Fagblad i sit Nr. 5 bringer en meget detailleret Lønstatistik, der angiver Akkordsatserne hos de forskellige Fabrikker baade i flere danske Byer og nogle sydsvenske.

Da jeg har nævnt to Fagblade fra Halvfjerdserne, kan jeg ogsaa nævne et tredie, i hvilket man lejlighedsvis kan finde Lønangivelser. Det er „*Fagtidende for Malere*“, som udkom 1874—75. Dette Blad har dog langt fra den Værdi som de to andre nævnte. Ganske vist forsøger det at opstille et Billede af de forskellige Byggefags Forhold, men paa en saadan Maade, at man kan mærke Hensigten og bliver om ikke forstemt saa dog mistænksom over for Angivelsernes Paalidelighed. I visse Retninger har dog de paagældende Angivelser deres Interesse. De gælder 1874. Om en Murersvend, der har stadigt Arbejde,

siges det, at han i de 9 Maaneder eller 240 Arbejdsdage kan tjene 4 Kr. 67 Øre (skal aabenbart være 4 Kr. 33 Øre) daglig eller 1040 Kr., i de tre Vintermaaneder i 84 Arbejdsdage 224 Kr., hele Aaret rundt altsaa 1264 Kr. Tømrernes Fortjeneste anslaaes ved stadigt Arbejde kun til 1000 Kr. om Aaret, Bygningssnedkernes til 1200 Kr. Malerne kan derimod, siges der, ikke gøre Regning paa Arbejde mere end 8 à 9 Maaneder om Aaret, og de kan i den Tid tjene 2 Kr. 67 Øre à 3 Kr. daglig, altsaa 600 til 700 Kr. aarlig. Efter dette Billede af Forholdene skulde Malerne altsaa kun tjene halvt saa meget om Aaret som Murerne. I det hele og store har disse Tal vist ikke megen Værdi. Men deres Interesse ligger bl. a. i, at der derigennem, at Aaret regnes til 324 Dage, antydes, at der ogsaa kunde være Tale om Søndagsarbejde. Og navnlig har Udtalelsen psykologisk Værdi til at vise, hvordan Rivaliteten mellem de forskellige Fag endnu spillede en nok saa stor Rolle som den senere herskende Solidaritetsfølelse inden for hele Arbejderklassen.

Medens det vilde være forkert ud fra de to sidstnævnte Fagblade at udtale sig om Lønnen for faglærte i København i 1872, har de øvrige Kilder gennemgaaende peget hen paa, at Dalgaards Tal 814 Kr. er for højt og vistnok skal nedsættes i det mindste til ca. 750 Kr. En Nedsættelse bør vistnok ogsaa ske ud fra den Betragtning, som ogsaa Dalgaard er inde paa, at Lønnen for faglærte i København er forbavsende høj i Forhold til den tilsvarende Løn i Provinsbyerne, 569 Kr., som synes mig bedre funderet, ikke blot fordi Løntællingen i 1872 var forholdsvis langt mere omfattende for Provinsbyerne end for København, men ogsaa fordi de andre Kilder, vi har fra Provinsbyerne, virker til Kontrol og gør Tallet sandsynligt. Akcepterer man Dalgaards Tal for København, bliver Lønnen her ikke mindre end 43 pCt. større end den tilsvarende i Provinsen, et ganske exceptionelt Forhold, som ikke blot ikke vender tilbage i hele den følgende Udvikling, men som i sig selv er uforklarligt, selv om der maaske kan have været noget tidligere Lønforhøjelse i København end i Provinsen. I Fag, hvor man kan sammenligne Lønforholdene i København og i Provinsen, er Afstanden vist heller ikke nær saa stor som disse 43 pCt. For Sætternes Vedkommende kan det anføres, at da i Slutningen af Halvfjerdserne Dagsfortjenesten i København var ca. 3¹/₂ Kr., taler „Typograf-Tidende“ om en Ugeløn af 18 Kr. i flere Provinsbyer, f. Eks. Roskilde. Og selv i Ringkøbing, en lille By i det yderste Vesten, linder man ved Siden af nogle Sættere,

der mere eller mindre lønnes med Kost og Logis, som jo i det hele paa den Tid var en almindelig Lønningsmaade i Provinserne, ogsaa en Sætter, som faar 16 Kr. om Ugen. Her er altsaa ikke Tale om nogen betydelig Afstand mellem Lønningerne i København og i Provinsen. Og heller ikke i 1872 er det sandsynligt, at Afstanden i det hele har været særlig stor.

Det er med de faglærte Arbejdere og ganske særlig de faglærte Arbejdere i København, vi hidtil har beskæftiget os. Men medens der paa dette Punkt dog findes adskillige mere eller mindre paalidelige og mere eller mindre omfattende Kilder, er vi meget uheldigere stillede med Hensyn til Arbejdsmændene. Tællingen af 1872 lader os helt i Stikken. Og da der trods et Tilløb i København i 1873 ikke i Halvfjerdserne kom nogen rigtig Gang i Organiseringen af Arbejdsmændene, kan man heller ikke haabe, at Stof til Belysning af Forholdene vil blive fremdraget fra Organisationsarkiver. En enkelt Angivelse som Youngs, at Arbejdslønnen for Landarbejdere og andre Daglejere er 1 Kr. 33 Øre til 2 Kr. 67 Øre om Dagen, er for ubestemt til, at noget virkeligt kan uddrages deraf. Der er to Maader at naa til en Arbejdsmandsdagløn i København i Begyndelsen af Halvfjerdserne. Den ene er den, som Dalgaard har fulgt, at gøre et vist Fradrag fra de faglærtes Løn. Nedsætter vi de faglærtes Løn til ca. 750 Kr., maa samtidig Arbejdsmændenes nedsættes til ca. 550 Kr. Den anden Maade er at slutte tilbage fra Forholdene i Begyndelsen af Firserne, før der endnu paa Arbejdsmændenes Omraade er kommet nogen virksom Organisationsbevægelse i Gang. Ved Københavns Kommunes Løntælling i 1882 træffer vi en Arbejdsmandsdagløn af 2 Kr. 37 Øre, medens P. Knudsen ifølge Oplysninger fra Arbejdsmændenes Forbund sætter Lønnen for Arbejdsmænd ved tilfældigt Arbejde til 2 Kr. 40 Øre i Midten af Firserne. Men det hævdes af ham, at det langt overvejende Antal af Arbejdsmænd kun har Arbejde i 9 Maaneder af Aaret (her er dog aabenbart ikke Tale om Arbejdsmænd i Fabrikkerne), saa at de efter hans Mening kun fortjener 500 à 600 Kr. om Aaret. Selv om man nu vilde sætte Arbejdsløsheden for Arbejdsmændene som Helhed noget mindre, saa er Arbejdsmændene dog utvivlsomt en Arbejdergruppe med stor Arbejdsløshed, saaledes som senere Statistik viser. Selv i gunstige Aar kan man ikke regne med en Arbejdsløshedsprocent paa ret meget under 10 pCt. Med en Arbejdsløshed af 10 pCt. vilde Aarslønnen i 1882 blive 640 Kr. Men dels er dette Tilfælde utvivlsomt meget gunstigt, og dels kan man vel ikke vente, at Arbejdsmands-

lønnen skal have staaet stille siden 1872, selv om den maa-
ske har udviklet sig mindre end de faglærtes. Vi skal da sikkert
ned under de 600 Kr. og vel snarets ned i Nærheden af 550
Kr. for at finde Arbejds mændenes Aarsløn i København i 1872.

Det har været Hovedformaalet med denne Artikel at pege
paa nogle Kilder til Kendskab om Lønforholdene i Halvfjerd-
serne. Men til sidst skal ogsaa i større Korthed gøres nogle
Bemærkninger om Kilder til Kendskab til Firsernes Forhold.
Allerede i dette Tiaar har vi adskillig bedre Oplysninger, og
det kan ikke her være Stedet til at omtale ret mange af de
Bøger, hvori saadanne Oplysninger kan søges, men kun at
kaste lidt Lys over enkelte.

Naar vi gaar over til Firserne, møder vi for Københavns
Vedkommende den metodisk ikke helt uangribelige, men dog
i Forhold til Tællingen af 1872 rationelle Løntælling af 1882.
For Provinsernes Vedkommende er vi ikke saa heldig stillede.
Med Rette har Dalgaard sat, hvad han har uddraget af *Bayer:
Dansk Provinsindustri*, i Parentes. Hellere burde det vel have
været helt udeladt, hvorved det vilde være tydeligere angivet,
at denne Bog, der kan have sin historiske Værdi som Vidnes-
byrd om Provinsindustriens Omfang i visse Retninger, navnlig
hvad Bogtrykkerier og Jernstøberier og Maskinfabriker angaar,
som lønstatistisk Arbejde er ganske forfejlet. Man kan kun be-
klage, at P. Knudsen, der i andre Henseender viser Takt og
Skønsomhed som Statistiker, bygger saa meget paa den. De
Lønsummer, paa Grundlag af hvilke Bayer har beregnet Gen-
nemsnitløn, er i den Grad omtrentlig og afrundet angivne af
de enkelte Firmaer, at det er til at tage og føle paa, at de
ofte er falske. Der behøver blot at nævnes et enkelt Eksempel
fra Maskinindustrien, hvis Firmaer er ret fuldstændig medtagne.
For Kallundborg er der opført en gennemsnitlig Aarsløn af
938 Kr., men for Sæby af 368 Kr., for Aarhus 814 Kr., men
for Randers 457 Kr. Paa lignende Maade er det med Angivel-
serne for Bogtrykkerier. Forfatteren har aabenbart staaet ganske
ukritisk over for sit Materiale. Og ved fremtidige Undersøgelser
om Arbejdsforholdene i Firserne bør vist denne Kilde lades
ganske ude af Betragtning.

Derimod har som allerede nævnt *P. Knudsens* Bog „*Syge-
forsikring og Alderdomsforsørgelse*“ foruden ved Gengivelser
paa anden Haand om Løn i København og om Leveomkost-
ninger selvstændig Værdi baade ved de Oplysninger om Land-
arbejderlønnen og om Arbejdsmandslønnen i København, som
Forfatteren selv har indsamlet. Men med Hensyn til Provin-

byerne lader den os altsaa i Stikken, da den kun bygger paa Bayers værdiløse Tal.

Vi er dog ikke helt uden nogenlunde paalidelige Efterretninger fra Provinsbyerne i Tiden mellem Theodor Sørensens Undersøgelse i Hobro 1879 og den Opgørelse 1892, der bearbejdedes af Universitetets statistiske Laboratorium og i Grunden dannede Indledningen til en officiel Lønstatistik uden for København. For nogle Provinsbyer har William Scharling indsamlet Oplysninger om Daglønnen i 1884 (gengivet i „Danmarks Statistik“ I. S. 769). Men desuden er der nu en langt større Høst at hente i Fagforeningsskrifter og i Fagblade. Selv Arbejdsmændenes Løn tegner sig nu ret tydeligt i adskillige Angivelser. En stor Mængde lønstatistiske Oplysninger findes saaledes i de to Festskrifter „Arbejdsmændenes Forbund for Jylland og Fyn 1889—1914“ (1914) og „Arbejdsmændenes Forbund for Sjælland og Øerne“ (1915). Skønt selve Forbundene først har deres Oprindelse omkring 1890, meddeles adskillige Træk og Oplysninger fra Firserne. Saaledes kan man f. Eks. af Oplysninger fra Horsens se, at endnu midt i Firserne en Arbejdsmandsdagløns af 1 Kr. 67 Øre (5 Mk.), den samme som vi mest almindeligt træffer i Hobro 1879, har været gængs i visse Købstæder. Fra Aalborg angives der en Dagløns af 2 Kr., men fra Odense kun 1 Kr. 50 Øre. Vilde man sætte Daglønnen til 2 Kr. som i Aalborg og Arbejdsløsheden til 10 pCt., vilde man for Midten af Firserne naa til en Aarsløns for Arbejdsmænd i Provinsbyerne af 540 Kr. Vilde man derimod kun regne med de 5 Mark, blev Aarslønnen med samme Arbejdsløshed kun 450 Kr. Mellem disse Yderpunkter ligger utvivlsomt Sandheden, saa at man i hvert Fald for Midten af Firserne næppe kommer op over de 547 Kr., Dalgaard mener at kunne sætte for 1879. Tallet 547 skulde maaske snarest sættes lidt ned.

Hvad der er fremført i denne Artikel, sigter ikke til at forringe Dalgaards Arbejde. Han har selv været opmærksom paa, at nogle af de ældste Tal er noget usikre. Her er forsøgt at prøve enkelte af disse Tal ud fra en Sammenligning af forskellige Kilder. Og Artiklen har villet gøre dem, som interesserer sig for Lønforholdene i Halvfjerdserne og Firserne, opmærksomme paa, at der foruden de af Dalgaard benyttede Kilder findes andre, der om end mindre rationelle eller omfattende end senere Tidens Statistik dog, saa langt som de rækker, hjælper til at tegne Billedet af Arbejderforholdene tydeligere op.